

M. ALİ AYNİ'NİN MUALLİM-İ SANİ FARABİ İSİMLİ ESERİ

Necati Demir

C. Ü. İlahiyat Fakültesi

Felsefe Tarihi Öğr. Gör.

Takdim

Günümüz yeni kuşak okurlarına sunmaktan büyük memnurluk duyduğumuz M. Ali Aynî'nin 'Muallimi Sani Farabi' isimli eserinin 1333 baskılı nüshası esas alınarak sadeleştirilmiştir. Eser İslam Filozoflarının ilklerinden ve büyüklerinden sayılan El Kindi ile Farabi'nin metafizik, ahlak ve siyasete dair felsefi görüşleriyle İhvan-ı Safa'nın felsefi görüşlerini özetlemektedir. Eser 1917 yılında İstanbul'da Amire Matbaasında 77 sahife küçük boy bir kitap halinde basılmıştır. Eserin basım tarihi olan 1917 yılları Osmanlı devleti için ölüm-kalım mücadelesinin verildiği son yıllarına rastladığı için Son dönem Osmanlı düşünürlerinden M. Ali Aynî Osmanlı'nın hala ayakta kalabileceği umidini korumakta olduğu görülür. 1999 Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş Yılı içinde yapılacak kültürel etkinliklere bu eseri günümüz Türkçe'sine aktararak katkı yapmayı düşündük, layık olabilirsek ne mutlu bizlere. Bu bağlamda mümtaz insan müteveffa Nurettin Topçu'nun Tarihinde büyükleri ve büyüklükleri olan milletler çok talihlidir, tarihinde büyükleri ve büyüklükleri olmayan milletler talihsizdir, fakat, tarihinde büyükleri ve büyüklükleri olduğu halde bunlardan habersiz olan milletler ise çok talihsizdirler, sözünü hiç olmazsa bu yıl içerisinde düşünen bir toplum olalım.

Osmanlı Türkçe'sinden günümüz Türkçe'sine aktarırken sadece Latinize ederek, Osmanlıca kavram ve deyimleri olduğu gibi bırakmayı Türkçe olmayan terkip, deyim ve kelimelerin karşılığını veren kitaba ait bir sözlükçe hazırlamayı düşündükse de kuşaklar arasında dil devriminin neden olduğu anlaşmazlığı okuyucuya bir de biz yaşatmayalım düşüncesiyle sadeleştirmeyi, günümüz okurlarının eski dil yeni dil ortalamasını esas alarak yapmayı uygun gördük. alfabe değiştirmiş olmanın doğasından gelen zorluğa bir de Arapça ve Farsça deyimleri katarak okuyucuya zorluk vermek istemeyip o güçlüğü biz katlandık.

Eseri günümüz anlatım biçimine aktarırken takdir edileceği gibi çok zorlandık, çünkü Türkçe'nin alfabe değişikliği nedeniyle sesleri ifade edecek harflerdeki farklılıklar ve dilde arılaşırma gayretleri sonucunda zoraki ve sanki yapay bir Türkçe oluşturma işlemleri bizleri kültürel mirasımıza çok uzaklara düşürmüştür.

Kütüphanelerimiz, yazma eserlerle dolu, Batılıları ve Doğuluları hayran bırakan bir medeniyet birikimine sahibiz, ama üzülerek söyleyelim ki, biz zengin bir kültürel ve yaşamsal hazinenin üzerinde oturan bilgi, görgü ve ahlâk fakiri bir toplum görüntüsü vererek yaşamağa devam etmekteyiz.

Evrensel uygarlığımızın yeniden oluşturulması bağlamında bu denli hayati ve zengin bir kültürel altyapıya sahip olmamıza rağmen zihinsel kapasitemizin çok azını kullanıp ahlaki ve insani değerlerimizle değil de tutku derecesinde bağlandığımız spor eğlence ve müzikle kendimizi ifade etmeğe çalışmamız inanılır gibi değildir. Yine ahlaki ve hukuki kuralları ihlal etmekte rekora koşup kendimizi şiddet yoluyla ifade etmeğe çalışmamızın ve bir kültürel anomi dönemini yaşamamızın da ciddi analizleri yapılmış değildir. İşin daha da kötüsü, bu alanda ortaya konulmağa çalışılan tezlerin genelde irrasyonel ve tümüyle bedensel hazların esiri olan, düşünme melekesini yitirmiş kalabalıkların şamata ve gürültüleri arasında boğulmak ve bastırılmak istenmesidir.

Mehmet Ali Aynî'nin Kısa Özgeçmişi ve Bazı Eserleri

Muallim-i Sani Farabi isimli eserini sadeleştirdiğimiz Mehmet Ali Aynî (1869-1945) Manastır'ın Serfiçe kasabasında doğdu. Babası Mehmet Necip Efendi, anası Refika Hanımdır. Aynî mahlasını ailesinden aldı. Selanikte orta öğretimini, İstanbul'da da mülkiyeyi bitirdi. İlk görevi Edirne'de İdadi öğretmenliğidir. Felsefeyle ilgilenmeğe başladı. Halep İdadisi müdürlüğüne getirildi. Orada Yezidiliği ve Nuseyriliği araştırdı. Rumeli'de kaymakamlık yaptı.

Eserleri; Mourice Block'tan Traite Theorique et Pratique de Statistique (İstatistiğin Teori ve Pratiğine Dair) adlı eserin tercümesidir. Ernest Lavisse'nin 'Küçük Umumi Tarihi'ni tercüme etti. 'Küçük Tarih', 'Fakir', 'Ziraat Dersleri', 'Tarih-i edebi-i Alem' isimli eserleri telif etti. 'Tarih-i Felsefe' Ch. Bourdel'den 'İlim ve Felsefe'yi tercüme etti. İbni Arabi üzerine yaptığı araştırmalarıyla kendisini Massignon'a bile kabul ettirdi. Edebiyat Fakültesi felsefe tarihi müderrisliği ve dekanlık yaptı. Dergilerde yazdığı yazıları Mülâhazalar ve İntikâtlar adıyla bir kitapta topladı. Girod'dan 'Hükmü Cumhur'u tercüme edip yayınladı. Denis Saurat'ın 'Dinler Tarihi'ni tercüme etti. 'Hacı Bayram Veli', 'Türk Ahlakçıları', Ernest Ribeu'dan 'Psikoloji Dersleri'ni tercüme etti. 'Demokrasi Nedir? 'Milliyetçilik' adlı eserleri telif etti. Ülken onun Gazali diye bir eserinin olduğunu belirtmekte ancak Farabi isimli eserinden söz etmemektedir. Bu eser Muallim-i Sani

Farabi'dir. Diyanet Ansiklopedisinin M. Ali Ayni maddesinde Gazali isimli eserinin Carra du Vaux'nun Gazali isimli eserini örnek olarak yazdığı Hücet'ül İslam İmam Gazali isimli eser olduğu belirtilmektedir.

Ziya'ya göre, Mehmet Ali Ayni'nin iki cephesi vardır. Birinci yönü tenkit ve tahlilciliğidir. Çünkü kendisi döneminde ve önce yazılmış bazı eserlerin batılı kaynaklardan mülhem olduğuna dair çeşitli tenkit ve incelemeleri olmuştur.

İkinci yönü de tasavvufa duyduğu ilgidir. Kendisi _ehbenderzade ve İsmail Fenni gibi çağdaş felsefe ve ilme merak duymayıp doğrudan doğruya vahdet-i vücud felsefesine bağlanmıştır.

(Bkz. H. Ziya Ülken'in Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi ve D. İ. B. İslam Ansiklopedisi)

ESER

MUALLİMİ SANİ FARABİ

Muallimi Sani ünvanıyla meşhur olan Türk asıllı Farabi ile El Kindi'nin tercüme-i halleriyle felsefi meslekleri ve İhvan-ı Safa'nın eserlerinden bazı örnekleri ihtiva eder.

AMİRE MATBAASI- İSTANBUL 1332

MEHMET ALİ AYNİ

Not: Fakülte Dergimizin mahdut sayfa imkanları içerisinde Eserin İhvan-ı Safa bölümünü bu sayıda yayınlamadığımızdan dolayı okuyuculardan özür dileriz.

Mazuliyetli günlerimden istifade ederek, vatanımın gençlerine kalem sahasında da hizmet etmeyi üstüme bir borç bildiğimden, bu defa da bu risaleyi neşrediyorum. Risale eski tarzda bir tercüme-i hal değildir. Farabi'nin felsefe mesleğinin mümkün mertebe anlaşılması için vaktiyle İslam Felsefesi'nde yüzyıllarca övgüyle söz konusu olup tartışılan oldukça zor felsefi meseleler hakkındaki düşünceler ve ilmi görüşler de kısaca gösterilmiştir. Ve sonunda İhvan-ı Safa Cemiyeti'nin felsefesi dışında bir hayli bilgi verilmiştir. Bu hususta başlıca kaynağım Gazali ve İbn Sina'nın eserlerini enine ve boyuna incelemiş olan müsteşriklerden Baron Karra de Vaux'nun İbn Sina hakkındaki kitabı iyi ise de tatbikat için bunun da kaynaklarına bakılmış ve Baron'un belki görmediği için kitapta zikretmediği Farabi'nin eserlerinden 'Mufarakat' risalesinden de seçilmiş bazı meselelere değinilmiştir. Bu yüzden risalenin felsefi ilimler ile uğraşan memleket gençleri için az çok istifadelerine sebep olacağını ümit ederim.

Tevfik Allah'dandır.

Nisan 1330/1917 İSTANBUL

Bismillahirrahmanirrahim

Muallimi Sani Farabi

Maveraünnehr-Burası neresidir? Burası,eskilerin Oksus, Arapların, Ceyhun, yerlilerin, Amuderya dedikleri nehrin öbür yanı, doğu tarafında olan yerlerdir. Bu nehir, ikibinbeşyüz kilometre uzunluğundadır. Kaynadığı ve toplandığı yer, Pamir yaylasıdır. Sonunda Aral denizine karışır. Oraya dökülünceye kadar kendine daha bir çok sular akar. Bedeşan, Belh, Buhara, Hive, Seberhas, Harezmi havalisinden geçer. Bazı yerlerde genişliği iki kilometreyi bulur. Ceyhun Afganistan'ın sonuncu şehri olan Hocasalih'i geçtikten sonra Kerki'ye gelir. Burada genişliği Tuna'nın Peşte'deki genişliğinden iki kat fazladır. Sonra Çarcov'a gelir. Burada üzerinden Rus şimendiferi geçiyor. Öylece Rus kalesi olan Petro Alexandrovesk Hanka kasabalarına uğruyor. Hive, Harezmi tarlalarının bereketini kendi özlü çamurlarıyla artırır. Kıpçak, Nevkuz'u sular. Oradan bir çok kollara ayrılır. Ve suları pek azalır. Amu'nun Nil gibi düzenli taşmaları vardır. Yerliler Amu'nun sularını mübarek sayarlar. Ve mübarek Nil'den daha tatlı sanırlar. Meşhur seyyah Vambery, ğ önce buna inanmamış sonra bizzat tecrübe ederek tasdik etmeye mecbur olduğunu seyahatnamesinde yazıyor. Ceyhun'da yalnız yazın kayıklar işleyebilir. Fakat ağzındaki kum yığına rağmen Moskof vapurları yine nehrin kaynağına doğru gidiyorlar. Kayıklar Hanka'dan Kongrad'a kadar inmek için dört beş güne ihtiyaç duyuyorlar. Fakat Kongrad'dan geri Hanka'ya çıkmak için onsekiz gün gerekiyor.

Aral denizine büyük bir nehir daha karışıyor. Buna eski zamanda Yaxarte, Araplar Seyhun derlerdi, Yerliler Siriderya derlerdi. Bu nehir, Tiyanşan'ın göbeğinden kaynakıyor. Buna da bir çok sular karışır. Uzunluğu; 1650 kilometredir. Kollarından Karaderya, Türkistan'ın en zengin ve en bereketli olan Fergana'nın sarı sahralarını sular. Siriderya, Hoksar, Fecner, Taşkent havalisinden geçer. Gemilerin

ğ (Bkz. Çağdaş Düşünce Tarihi, H. Ziya Ülken) Hermann Vambery Pantürkizm'in babası olarak tanınıyor. Orta Asya'ya ait Reise in Mittelasiem (Leipzig 1873) isimli eseri, Bir Sahte Dervişin Seyahati ismiyle Türkçe'ye çevriliyor. (s. 318) Osmanlıda ilk Türkçüler Tanzimat edebiyatçılarıdır. Tanzimatçılar genelde Fransız kültürü kanalıyla batı ile temasa geçtikleri için Fransız milliyetçiliğinden form olarak etkilenme fazla olmuş gibi görünüyor. Fransızlar milliyetçiliklerini dil ve kültür üzerine bina ettiklerinden bizdeki ilk Türkçülerin edebiyatçılar olması bir rastlantı değildir. H. Ziya, Türkistan'a Reşit Efendi mahlasıyla seyahate çıkan Vambery'nin Türk unsurların milliyetçiliğe kalkışmalarının diğer unsurların milliyet davasına kalkışmalarına bir reaksiyon olduğunu belirttiğinden söz eder. M. Ali Ayni de bunu şahsı hesabına doğrular.

seyretmesine elverişli değildir. İçinde kum yığınları çoktur. Bütün kış mevsiminde donar. Latife olarak derler ki, bu nehirde gemiler yolcuları taşımaz, yolcular gemileri sürükler. Moskof vapurları Çinas'a kadar çıkarlar.

Katip Çelebi, Cihannüma'sında şöyle söylüyor. İslam kitaplarında Maveraünnehr'den anlaşılan Turan iklimi (yöresi)'dir. Bu nehirden murat, Ceyhun'dur ki, doğusu Turan'dır. Diğer tarafı Horasan ve İnan yazılır. Takvimde Maveraünnehr, Heyatıla beldeleridir."¹ Turan Maveraünnehr'in tamamıdır, diye nakleder. Seyhun ki,

---

¹-_H-eyatıla: Heytal'ın çoğuludur. Bizanslılar buna Eph-ta-li-tae derlerdi ki, peygamberin hicretinden bir asır önce İnan'ın kuzeyinde, Hazar denizinin doğusunda bir hükümetleri vardı. O_günlerde Doğu Türkleri gelip burasını zapt etmişlerdi. Fakat bu Heytalılar Türkler'den farklı bir topluluk değildir. (Heyatıla harp edilecek kadar toplanmış asker anlamına gelir)_metinde yok.

Nehri _aş, Nehri Cac, Nehri Hocend, Nehri _ehr ve Kayya isimleriyle adlandırılır. O yerlerin halkı için hepsi altınla meşguldür derler.

Bir de Antepli meşhur tarihçi Ayni'nin tarihine bakalım.”² Urfa'lı yazıcıların yirincisi budur. Bilinsin ki, batı yönünden, Maveraünnehr'in Harezmi ve güney yönünden, Ceyhun nehrinin, Bedehşan'ın sonundan Harezmi'e varır. Ve kuzeydoğu yönünden, bilgimiz yoktur. Yakut da böyledir ki, Turan dedikleri Türk beldeleridir. Tümüne Maveraünnehr denir. İşte şimdi bazılarımızın Turan, Turan diye bağırıştığı büyük kıta buralardır ki, gerçek sınırı Hazar denizinin doğusundan Elburz dağları silsilesinin Kuzeyinden başlayarak Çin sınırlarına kadar gider. Bu büyük kıta bir çok kısma ayrılmıştır. Merf, Buhara, Semerkant, Hive, Hokand, Taşkent ve Hocend gibi tarihi bakımdan pek meşhur beldeler bu kıta üzerindedir. Cihannüma daha yüzlerce meşhur ve mamur kasabalar sayıyor. Fakat şimdi bunlar, duruyor mu? Virane mi olmuştur? bilemiyorum.”³ Fakat, bin sene önce bu illerin her tarafında şenlik, güzellik, bereket müstesna bir medeniyet vardı. Marius Fontan bakınız tarihinde ne diyor. “Göçebeler rivayet ederler ki, bir zamanlar Seyhun'un aşağı tarafları pek kalabalık idi. O zamanda bir kedi yere düşmeksizin damdan dama atlayarak Türkistan'dan Aral denizine kadar gidebilirdi.” Fakat bize Marius Fontan'ın şahitliğine gerek var mı? Türkistan'ın o zamanki gösterişli medeniyet ve mamuriyetine, eserleri bu gün kütüphaneleri dolduran binlerce ulema (bilim adamı) ve fudala (bilge) yetiştirmesi her şeyden açık ve ibretli birer şahit değil midir?”⁴ Dünyanın en büyük dilaver ve kahramanları da Turan'dan çıkmıştır, denebilir.”⁵ Tercüme-i Halini yazmak istediğimiz Farabi de işte o mübarek yerden yetişmiştir.

Farabi adı: Muhammed bin Muhammed bin Tarhan⁶ bin Uzlug'dur. Farab şehrinde hicret-i nebeviye'nin 259. senesinde doğmuştur. Bu şehir,⁷ yukarıda ismini ve ahvalini yazdığımız Seyhun nehri kenarında mamur bir belde idi. Sonraları Otrar adını aldığını Ebil Fera, tarihinde haber veriyor. Timurlenk burada ölmüştür. Farab beldesi şimdi viranedir. Civarında bu gün üçbin nüfuslu Türkistan kasabası vardır. Burası Taşkent'den Oranburg'a giden yol üzerinde eski fakat bakımsız bir kasabadır. Kırgızların arasında meşhur olan Hz. Yesevi'nin camii şerifi buradadır. İşte Turhan'ın torunu böyle şenlikli ve güzel bir belde doğmuştur. Çocukluk zamanını Seyhun nehrinin gölgeli ve zümrüt gibi yeşil bahçelerinde geçirdikten ve iptidaiye mekteplerinde ilk öğrenilecek şeyleri belledikten sonra o dönem cihan medeniyetinin en parlak bir merkezi olan Bağdat'a gitmişti.

Bağdat, İslam'ın Medine-i Münevvere, Kufe, _am'dan sonra hilafet merkezi olan bu büyük şehri, Abbasi halifesi Mansur Devaniki 143 yılında bina ettirmişti. Hatib-i Bağdadi'nin tarihini okursanız, Bağdat'ın o

² -Bu tarih kitabı Sultan III. Ahmed'in veziri İbrahim Paşa'nın emriyle Muhammed Salim Mirza tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (H. 1138) I. Sultan Abdulhamid Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

³ -Türkistan'ın şimdi ne halde olduğunu anlamak için _ehir Seyyahi Abdürreşid Efendi'nin (İslam Alemi) isimli eserini okuyunuz.

⁴ -Fazıllardan ve bibliyografi alimlerinden Bursalı Tahir Bey'in (Türklerin İlimlere ve Fenlere Hizmetleri) isimli kitabına bakınız.

⁵ -Fazil ediplerden ve Felsefe Sözlüğü araştırmacılarından Necip Asım Bey'in 'Türk Tarihi'ne bakınız.

⁶ -Tarhan, mercan vezninde Türkistan padişahlarına özgü bir isimdir. Turan meliki'ne has bir terimdir. Padişahlar pek fazla hoşlandığı kimseye veya büyük bir hizmet veyahut yardımı dokunmuş kişinin üzerinden sultanın 'izne tabiliği' kalkar. Huzura girişte ona hiç kimse engeller çıkaramaz. Vakıtlı vakitsiz korkusuz fütursuzca girer çıkar. Teklifsiz konuşur, talep ve ricası etkili ve makul olur, küçük suçları görmezlikten gelinir, vs. Bu gibi kişilere aralarında Tarhan dahi derler.

⁷ -Farab İbn Savgul'un söylediğine göre, Seyhun vadisinde Türk beldelerinden bir ülkedir. Boy ve genişliği bir iki merhale tüm ağaçlarla kaplı ve batı vadisi mezarlarla çevrili büyük bir şehirdir. (Cihannüma)

vakitler ne kadar mamur, ne kadar büyük olduğunu anlarsınız. O devir, Müslümanlar'ın medeniyetçe ne kadar ileri gittiği bir zaman idi. İlimlerin yayılması ve öğretilmesi için (toplumun) büyüğü de küçüğü de ona ateşli bir taraftar idi. O devirde birbiri ardınca ve birbirini geçmek üzere yetişen Sarf ve Nahiv ustaları ile lügatçiler, şairler ve ediplerin isimlerini saymakla bitiremeyiz. Kufe okulu beride ötede Basra okulu dilin kanunlarını tartışıp duruyorlardı. Bunların şimdiki Akademilerden ne farkı var? Maarifin kısa süre içinde neşri için Halife ve vezirler etek etek altın saçıyorlardı. Yunanca'dan, Farsça'dan, Sanskrit'ten, Astronomi, Tıp, Matematik kitapları bir çok kez tercüme edilmişti. Burada şunu hatırlatmak gerektir ki; Fisagoras'ın, Eflatun'un, Aristoteles'in, Arşimedes'in, Sokrat'ın ilmi kitapları bütünüyle Arapça'ya kazandırdığı halde mesela ne Homeros'un İlliada ve Odysseia'sı ne Aristofanes'in Kumrular'ı ne Sofokles'in ve Öripides'in Trajedileri asla itibar görmemiştir. Her yerden ilim alan Müslümanlar arasında artık mertebesi gayet yüksek derya gibi alimler, kaşifler, mucitler yetişiyordu. Gayretlerin artması akli inkişafların, hülasa medeniyetin şu yüce aşamalarını göz önüne getiriniz ki basın usullerinin henüz icat edilmemiş olmasına, kağıt kıymetinin ve hattatların ücretinin hayli yüksek bulunmasına rağmen o, sayısı binleri geçen her sınıf yazar erbabı yüzlerce makbul görülmüş kitaplar Çin sınırından Atlas Okyanusu'na kadar yayılan tahminen 250 milyon İslam nüfusu arasında şarktan garba, garptan şarka doğru kafiye kafiye gidip gelirdi. O kitapların yüz binlercesini şarkta Hülagü, Bağdat'ta Dicle suyuna attığı, Garpta katolik Ferdinand'ın bağnaz ve hunhar askerleri ateşte yaktığı halde bugün daha yüz binlercesi kütüphaneleri doldurmaktadır.

Yazık, yazık ki o kadar yüce ve insani bir gaye ile kurulmasına çalışılan ve tarihe emsali görülmemiş bir sürat ve azamete husule gelen şu saltanat ve yüksek İslam medeniyeti şahsi rekabetler, ihtilaflar daha sonra kavmiyet⁸ namına revaç bulan siyasi maksatlar yüzünden parçalanıp gitti. Arapça, şu 250 milyon nüfusun müşterek ve umumî lisanı olmuşken muhtelif siyasi emellerin zorlamasıyla yavaş yavaş o da ihmal olunmağa başlayarak Fars lisanının ihyasına uğraşıldı. o hiç sevmediğim Firdevsi (Hamza Ayiyül Mürteza, Saad ibn Ebi Vakkas ve Muhammed'ül Hanefiye) Hazretleri gibi kahramanların bunca hikayemsi kahramanlıkları hem de gerçek ve vesikalandırılmış bir surette tamamen malum olduğu halde, onları asla dikkate almayıp İran ırkını diriltmek için birkaç bin senelik Zal oğlu Rüstem ve İsfendiyar masallarını bunlara daha binlerce yalan katarak anlatmağa çalışmış, _ehname'in atmışbin beyiti içinde bir tek Arapça bulunmamasına gayret etmiş. İşte daha nice çeşit çeşit çalışma, Ehli İslam'ın mezhepçe de değil yalnız ihtilafına pek şiddetli düşmanlıklarına da sebep olmuş. Bu ayrılığın şiddetlenmesi neticesi ise bu gün pek acıklı bir surette ortada duruyor. Bereket versin ki, İslam'ın büsbütün söneceği bir sırada Osmanlı Türkleri türeyip İslam'ın yüzünü uzun süre güldürmüş. Üç asırdan beri birbirini takip eden felaketlerimizden rağmen şimdi de her manasıyla çalışırsak, her işimizde bize emrolunduğu biçimde gerek burada ve gerek başka taraflardaki müminler ile gönül birliği edersek az zamanda yeni bir kuvvet ve hayat kazanacağımıza cümlemizin ümidi sağlam olmalıdır. Bakınız her bir ferdimize düşen görev ne kadar önemli ve kutsaldır. Gençlerimize bırakılacak mefkurenin ne olması gerektiğini şu özlü ifadeler gösterir, zan ederim. Bağdat'tan söz ederken bahsi biraz değiştirdik. Yine konuya dönelim.

Farabi Bağdat'a geldiği zaman Arapça'yı yeterince bilmiyormuş, bunun için önce bu lisanı mükemmel olarak öğrendi. Bu meselenin bizce özelliği vardır. Çünkü, Uzluğun torununu bazı kimseler Türklere mal etmeye kıyamıyorlar. Hatta her nedense tarihçi İsfahani'ye göre çağdaş yazarlardan Corci Zeydan bile İslam Medeniyeti

⁸ -Tarihte, _uubiye'nin (cemaatler, taifeler, kabileler) tafsilatını okuyunuz.

Tarihi'nde Farabi'nin anasının babasının İranlı olduğu yazılıyor. Halbuki, bu rivayet zayıftır. Diğer bütün itibar edilen tarihler Farabi'in Türk oğlu Türk olduğunu tasdik ediyorlar. Bunun en büyük ve en kesin delili de Farabi'nin Türkler'in o zaman giymekte oldukları elbiseyi hiç bir vakit arkasından çıkarmamış olmasıdır.

Farabi lisan öğrenimini bitirdikten sonra halife Muktedir zamanında Bağdat'ta ölen Yuhanna bin Haylan isminde Hıristiyan bir tabipten felsefe dersleri öğrenimine başlamıştır. O zaman Müslümanlar arasında mantık ve felsefe iyice yayılmamıştı. Farabi'den önce el Kindi ve bunun talebeleri Ahmed bin Muhammed bin Mervan'ül Tayyip Serahsi, Ebu Zeyd bin Sehl'el Belhi mantıktan ve felsefeden bahseden eserler yayınlamıştır. Hele El Kindi ilk defa olarak Arap filozofu ünvanını almıştı. Zira Aristoteles'in metafiziğini tercüme etmiştir. I. ve II. Analitikler'i yani Burhan ve Kıyas kitaplarını şerh etmiş, Kategoriler üzerine de bir kitap yazmıştır. El Kindi'nin toplam telifatı 265'e ulaşıyor. Müsteşriklerden Flugel, El Kindi'nin eserlerinin fihristini toplamıştır.

Tam anlamıyla allame olan El Kindi'nin felsefi teorilerine göre bütün cevherlerde ayrıntısız olarak söylemek gerekirse, beş şey bulunur. Heyüla, suret, hareket, zaman, mekan. Bu filozof Meşşaiyyun'a tabi olduğu için altı tür hareketin olduğundan söz ediliyor. 1.'si ve 2.'si cevherlerde oluş ve yok oluş hareketleri, 3.'sü niceliksel artma gibi, 4.'sü niceliksel azalmak gibi, 5.'si değişme, 6.'sı mekanda yer değiştirme. Bu da ya doğrusaldır yahut dairevidir.

Mekan'ın tanımı Aristo gibi O'nu da şaşırtıyor. Diyor ki, filozoflar bu mesele hakkında görüş birliğinde değildir. Çünkü bilinmeyen ve ince olan bir meseledir. Onlardan bazıları demişlerdir ki, mekan yoktur. Eflatun gibi bazıları da mekan bir cisimdir. Diğer bazıları da bir cisim olmaksızın mekan vardır, demişlerdir. El Kindi, Aristoteles'in görüşüne tabi olduğunu sanarak mekan bir cisimdir diyenleri reddediyor ve şunu kabul ediyor ki, "mekan, cismin dışında bulunan yüzeydir." Yüzey olmak itibarıyla cismin dışında iki boyutu olan bir heyüla'dır. Adı geçen filozofumuz, diyor ki, cisim ortadan kaldırılrsa da mekan yok edilemez. Boşaltılan bir mekan'a hava, hava'nın çekildiği yere su gelir.

Zaman kavramı da filozoflar arasına da fikri zıtlıklara neden olmuştur. Bazıları demişler ki, zaman bizzat harekettir. Bazıları da olmadığını iddia etmişlerdir. El Kindi'nin görüşüne göre zaman hareket değildir, zira hareket, çeşitli nesnelere göre değişir. Zaman ise her şeyde aynı tarzda bulunur. Zaman'ın tarifi için denilebilir ki, an, geçmişe geleceğe bağlayan şey'dir. Her ne kadar bizatihi olmasa da "zaman hiç bir şeyde yoktur, eğer bu geçmişte veya gelecekte değilse, ve bu sayıdan başka bir şey değildir." Zaman hareketi hesap eden sayı olup bu da bitişik sayılar cinsindedir.

El Kindi Marifet'ün Nefs'de Aristo ve Eflatun'un görüşlerini naklettiğini iddia ediyor ve onların aynı görüşte olduklarını belirtiyor. Aklın dört cinsini yahut derecesini sayıyor: Üçü nefs'te biri nefs'in dışında olan üç cinsin 1.'si bilkuvve akıl (güç halindeki akıl) 2.'si bilfiil akıl (fiil halindeki akıl) bu suretle ki nefis bu akli işittiği zaman icra eder. Mesela katibin sanatı kitap yazmaktır. 3.'sü aklın kullanılma durumundaki şekli " Akli müstefat" (kazanılmış akıl) katibin yazısı gibi .Nefs'in dışında olan cismine gelince, bu da akli faal'dir. Bunun ne olduğunu ilerde yazacağız.

"Savan-el Hikme", El Kindi'nin hal tercümesinde onun yalnız felsefe ve matematik'te değil Nahiv'de, şiir'de, astronomide de güçlü olduğunu ispat ediyor. Üstadı Ahmet ibn Muhammed ibn'ül Muttasım imiş. El Kindi kitaplarının çoğunu üstadı adına yazmıştır.

Müruc üz Zeheb, El Kindi'nin bakırdan altın ve gümüş yapmak davasında olan bazı kimyacıların bu davalarını iptal etmek için bir risale yazdığını haber veriyor.

El Kindi'nin hikmetli sözlerinden:

:Her musibetle birlikte elem vardır.

:Her üzüntüyle birlikte pişmanlık vardır.

:İlim bakidir, cehalet yok olucudur.

:Cahillik eden kim ise rezildir.⁹

:Kul kanaat ettiği hürdür, hür, tamah ettiği o şeyin kuludur.

İşte Farabi, felsefenin Müslümanlar arasında böyle tamamen yayıldığı zamanda yetişmiş bulunuyordu. Farabi'nin Yunanca kitapların mütercimlerinden Ebu Bişr Metta ibn Yunus ile beraber araştırmalarda bulunduğu da söylenmiştir. Farabi Bağdat'ta tahsilini tamamladıktan sonra Halep emiri Seyfüddeve'nin sarayına gitti. Kendisi de temiz tabiatlı bir şair olan Seyfüddeve'nin o zamanki gösterişli sarayında Bizans İmparatorlarına karşı yapılan şanlı seferlerine ait tertibat ile uğraşılırken diğer yanda Mütenebbi ve Seriyür Refa gibi zamanın nadir yetiştirdiği şairlerin kasideleri okunur, Emir'in huzurunda her sınıf ulema ve fudala toplanıp ilmi sohbetler olurdu. Seyfüddeve şairlere bahşiş için şereflerine mahsus altın kestirip sikkesine ismini ve suretini kazıtmıştı¹⁰. Ebu Tayyib-el Mütenevvi'nin çoğu bestelenmiş kasideleri, sözü geçen Emir'in methine dairdir.

İşte Farabi böyle ilmin, irfanın kıymetini gerçek anlamda bilen, zamanın ender bulunan bir emirin yanına gelmişti. Ancak gördüğü büyük ikramlardan şaşırıp meslek ve meşrebindeki otoritesini asla sarstırmamıştı. Kendisine bağlanan yüksek bir maaşı kabul etmeyip günde dört dirhem¹¹ gümüş akçeye kanaat etmişti. Ve bu parayla ancak geçimini temin ediyordu.

Farabi'nin ilmiyle amil olgun bir şahsiyet olduğunda tarihler ittifak içindedirler ki, buna şahit şu durum da zahitliğinin en bariz bir delili olarak gösterilebilir.

Bu yüzden Seyfüddeve Farabi'yi hiç yanından ayırmamış. Dımışk-ı (_am) ı fethettiği zaman onu da birlikte oraya götürmüştür. Farabi Dımışk'ta H:339 yılında vefat etmiştir. İbn Ebu Usaybe'nin anlattığına göre, ölümünden bir yıl önce de Mısır'a seyahat etmiştir.

_ark alimleri Farabi'yi pek çok överler. Eyyubi ülkesinin vezirlerinden meşhur tarihçi Cemalettin İbn'ül Kıfti'nin te'lif eseri olan (H: 646) Tevarüh'ül Hükema'sında Farabi'den şöyle bahsediyor: "Bunda bütün akranını geçmiştir, onlara mantık kitaplarının inceleme ve şerhinde ve delil ileri sürmede öne geçmiştir. O kitapların gizli noktalarını açığa çıkarmış, anlaşılmasını kolaylaştırmış, onların en faydalı konularını manası gayet düzgün cümleleri güzel kitaplarında toplamış ve El Kindi'nin unuttuğu ya da kavrayamadığı bazı noktalar üzerine parmak basıp düzeltmiştir. Ebül Fereç de şöyle övüyor: Farabi'nin, Mantık, Tabiiyyat, İlahiyat ve Siyasete ait kitapları onun en yüksek ve en son gayesi olmuştur. Fakat Farabi'nin eserlerinin çoğu açığa çıkmadığından bu hükmü biz verelim. Müsteşriklerden Stein Chneider Farabi'nin hal tercümesini de yazar. Onu methedip titizlikle ve mütebahhirce, müdakkikçe yazmıştır. Mısır'da Saadet matbaasında Farabi'nin Füsüs

⁹ - ğabir, Baki, Dair, Halik ve ğafil manasınadır.

¹⁰ -Vefeyat'ül Ayan'dan.

¹¹ - Dirhem: Günümüz parasıyla aşağı yukarı bir mecidiye'nin 1/4'ü değerinde eski zamanın gümüş akçesidir.

felsefesiyle diğer bazı risaleleri El Mecmua ismiyle kitap halinde neşredilmiştir. Bunun baş tarafına Muhammed Emin el Hancı Efendi tarafından yazılmış bir hal tercümesi konmuştur.

Farabi de El Kindi gibi mütercim olmaktan çok Yunan kitaplarının bir yorumcusudur.

Farabi Mantığa bir giriş yazmış, Porfiryos'un İsağojî'sine, Makulat'a (cins, sınıf, tabaka)= Kategori) Hermenias "Kitabül İbarî"ye 1. ve 2. Analitikler, Topikler, Mugalata (Sofistik Deliller) ve Hikmet (Retorik'e) bir dizi şerh yazmıştır. Bunların tümü dokuz kısma ayrılmış tam bir fasıl teşkil ediyor. Organon'u ve Nikamakhos Ahlakı isimli kitabı da şerh etmiş. Medeniyet ya da şehir ilmi üzerine önemli kitaplar yazmıştır. Bunlar aynı konulu iki kitap olup birinin ismi (Siyaset'ül Medine) diğerinki (Siyret'ül Fadıla) dır. Yine siyasete ait kitaplarından birisi Eflatun'un Kanunlar'ının bir toplamı olup diğer biri de Yüce İktidar İçin Tenbihler adındadır.

Farabi, bazıları kütüphanelerimizde mevcut olan çeşitli eserlerinde bir çok kez Metafizik meselelerine değinmiştir. Akıl ve Makul, Nefs, Kuvvei Nefs, Vahdet ve Vahid Cevher, Zaman, Hüla, Hız ve Miktar. Farabi Eflatun ile Aristo'yu da te'lîfe uğraşmış, Eflatun ve Aristo'nun gayelerine bu iki filozofun mesleklerinin uygunluğuna dair risaleler yazmış Aristo'yu yorumcularına karşı savunmuş, Aristo'yu kötü şerh ettiklerinden dolayı Galenos, Yahya el Nahvi, Jean Philoponus'ya karşı reddiyeler yazmıştır. İskenderiyeli Afrodisyas'ın Kitab'ün Nefs'ine bir şerh yazmıştır.

Farabi'nin felsefe eserine oranla ilmi eseri çok büyük değildir. Bununla beraber Aristo'nun Tabiat'ına, hava ilmüne, gök ve aleme, fala Batlamyusun Almajesti'ni bir şerh ve feleklerin hareketine dair bir kitap yazmıştır. Öklides'in Elementleri'ndeki zor problemleri de çözmüştür. Kimya, Falcılık, Cinler ve Rüya üzerine de sınıflamaları vardır. Farabi'nin uğraşmadığı tek alan doktorluktur.

Sözü geçen filozofumuz, güzel sanatlara ilgi duymuş ve özellikle Musiki'ye dair pek mühim eserler bırakmıştır. Birisi Vezir Ebi Cafer Muhammed ibn'ül Kasım el Kerhi için yazdığı büyük müzik kitabıdır. Bu eserleri müsteşriklerden Kosegarten incelemiştir. Farabi'nin ahenkli sazı Seyfüddevle'ye pek çok sevinç ve neşe verirdi. İlim konularında Seyfüddevle'nin tertip ettiği bir sohbet meclisi şöyle tasvir olunuyor: Sonra Farabi'nin kuşağından bir kese çıkarıp ve bir kaç ağaç paralar dahi getirilip ve onları bir arada kaynaştırıp bir oyun eyledi ki orada bulunanlar ellerinde olmayarak güldüler. Sonra o yönünü değiştirip (başka) bir yolla dahi kaynaştırıp yine çalınca tümü ağladı. Başka bir düzenle hareket edince herkesi uyku bastı, kapıcı da uyuyunca şeyh kalkıp onları uykuda bırakıp kendisi de çıkıp gitti. Hatta anlatılır ki, Kanun denilen alet onun terkididir.

Sevanel Hikme, bu olayın Rey şehrinde Samanilerden İsmail'in meclisinde olduğunu yazıyor.

Farabi'nin sınıflamalarından çoğu özdeyişler halinde olduğu gibi bazıları da eksiklikler taşıyor. Bu da onların anlaşılmasında zorluklara neden oluyor. Bununla birlikte büyük bilginin takdir derecesi için eserlerinden bazı ayıklanmış fikirlerinden kısaca söz edelim

Farabi büyük bir mantıkçı olmuştu. Aristo muallimi evvel olduğundan buna muaallimi sani denilmişti. (Kendisine sorulan bazı sorulara Muallimi Sani'nin cevapları) adlı risalede Farabi o zaman mantıkçıların düşmüş olmaları gereken bazı zorlukları çözüyor. Makulâta (Kategoriler) dair olan kararı şöyledir: On cins genellikle açık (seçik) sayılmamalıdır. Bunlardan her biri kendisinin aşağısında bulunanlara göre basittir. Cevher, sayı, nitelik, pozisyon (durum) Etkin ve Edilgin cevher ve kalite yanında hadis olur. Eşya ve zaman,

cevher ve kemiyet arasında hadis olur. Varlık, iki cevher arasında bağlanmış şu on kategoriden çıkarılmış iki takım kategori arasında hadis olur.

Bu cisimlerin basit oluşlarında dereceler vardır. Mesela sayı ve nitelik doğrudan doğruya cevher üzerine dayanıp gerçekleşmeleri için kendilerini doğuran şu cevherden başka bir şeye muhtaç değildir. Fakat kendisinden başkasına bağlı bulunan bilakis bir çok şeylere muhtaçtır. (iki cevher, bir cevher, bir araz yahut iki araz) Fiil ile Meful'den her biri daima diğeriyle birlikte bulunduğundan acaba bir şey diğer bir şeyle daima birlikte bulunursa bundan lazım gelmez ki o iki şey bir diğerine izafet suretiyle tabi olsunlar. Mesela Teneffüs ancak hava ile beraber, gündüz ancak güneş doğmasıyla, araz cevherle cevher ancak arazla, kelimeler ancak lisanla beraber bulunur. Dolayısıyla bütün bu şeyler muzaf (belirtilen) babından değildir. Yalnız lüzum babına girer. Güneşin doğmasıyla beraber gündüzün olmasındaki lüzum (gereklilik) zati'dir. Ancak Amr'ın gelmesiyle Zeyd'in gitmesindeki gereklik arazi (ilineksel) dir. Bir de gereklik ya tam olur ya eksik olur. İki şeyden birinin varlığı diğerinin varlığı ile görülürse gereklik tamdır. Babalık ve oğulluk nispeti gibi. Eğer bu tabiiyet bir taraflı ise gereklik eksiktir. Mesela ikide bir vardır ama birde iki yoktur. İşte bir ile iki arasındaki şu gereklik nispeti eksik nispettir. _u incelemeler kavramların oranı hakkında dakik bir çözümlemedir.

Sual olunuyor: Acaba eşitlik ve eşitsizlik kemiyetin mi özelliğidir? Benzeme ve benzememe keyfiyetin mi özelliğidir? Farabi cevabında diyor ki: Hassa, gülmek, at kişnemesi, oturmak gibi ancak 'şey' tek olabilir, böylece şeyin zatını sağlam olan hassa'sını bildiren şeye resm (description)¹² dersek eşitlik ve eşitsizlikten her biri ayrı alınmak üzere kemiyetin hassası ve benzeyen ve benzemeyenden her biri yine ayrı olarak keyfiyetin hassa'sı olur. Eşitlik ve eşitsizlik birlikte alınırsa bunlar kemiyetin resm'i (descriptif) ve benzeyen ve benzemeyen birlikte olarak keyfiyetin resm'i olur.

Zıtlar nazariyesi de Allame'nin yine böyle etkili ve dakik açıklama ve görüşlerine mazhar olmuştur. Zıtlardan sorulur; zıt kendi zıddının yokluğu mudur? Mesela beyaz siyah'ın yokluğu mudur? yoksa değil midir? Hayır, beyaz bir şey'dir ve yalnız siyah'ın yokluğu demek değildir. Fakat siyah'ın yokluğu beyaz'ın varlığında dahildir. Ve her zıddın içinde kendi zıddının yokluğu dahildir.

Sual olunuyor; zıtların ilmi bir midir? bir ise ne yöndendir? Farabi diyor ki, bu bir tartışma meselesidir. Çeşitli cihetleri ihtiva eden maddelerin bazısında tek hüküm doğru olacağı gibi onun zıttı da diğer taraflarda doğru olabilir. Mesela bir kimsenin şahsiyet ve mahiyetleri birbirinin zıttı olan şeylerdeki ismi tek isim olamaz. Siyah'ın bilinmesi, beyaz'ın bilinmesinden adil'in bilinmesi, zalim'in bilinmesinden başkadır. Fakat bir zıdda, zıddı'nın zıddı olmak itibariyle bakılırsa o zaman iki zıtta ait olan isim bir olur. Çünkü, o zıtlar bir şey'in iki kendi izafeti kabilindedir.

Zıtlardan karşıtları ayırmalıdır. Karşıtlar iki şeydir ki, bunların bir konuda bir zaman ve bir yönde birlikte bulunmaları mümkün değildir. Karşıtlar baba ve oğul arasındaki oran gibidir. Zıt olanlar görelilik aksamındadır. Tek ve çift, yokluk ve sahip olmak, görmek ve görmemek giderme ve gerektirme gibidir. Allamenin şimdi bahsedeceğimiz cevabı matematiksel bakış yönünden önemle dikkat çeker.

---

¹²- Resm, Description- Tanım ya hadd ya da resim olur ve bunların her biri ya tam ya eksik olur. Resimi tam bir şeyin yakın cinsi ile hassa'sından meydana gelir. İnsan'ı (gülen hayvan) ile tanımlama gibi. Ve tanımlama yalnız zatlık ile olmayıp da zatı ve ilineklere mürekkep ya da yalnız ilineklere ibaret olursa, resm-i nakıs (eksik biçim) denilir. Mesela insanı gülen, yahut konuşan, cisim yahut gülen insan diye tanımlarsak resm-i nakıs olur.

Bir meçhulü bilmek için neler gerekir? diye soruluyor, iki şey zorunlu ve yeterlidir. Eğer (gerekler) ikiden çok varsa, dakik bir inceleme ile gözlenir ki, bilinen şeyler aranan şeyin bilinmesi için gerekli değilmiş, ya da önce bilinen iki şey de dahil imiş. Meraklı olan diğer bir meseleden Farabi iki kelime ve açık bir fikri esenlikle söz ediyor.”İnsan vardır, önermesinde yüklem var mıdır?, yok mudur? eski bilginlerden bazıları yüklemi vardır bazıları yoktur demişlerdir. Farabi, diyor, benim görüşüme göre bu iki fikrin ikisi birer açıdan doğrudur, doğru değildir. Çünkü insanın varlığı kendi zatından ayrı olmadığı için sözü geçen önermede yüklem yoktur. Doğrudur, çünkü mantıki açıdan insanlık ve varlık ayrı ayrı şeyler olduğu ve her ikisinin cüzlerinin doğrulama ve yanlışlama kabiliyeti olduğu için yüklem vardır.

Tümeller sorunu bizi mantık’tan metafiziğe geçiriyor. Farabi bu kısımda bir kaç kelime ile derin görüşler ortaya koyuyor. Ona, cevherin bir diğerine üstün çıkması, erteleme açısından nasıl olur diye soruluyor. Cevap veriyor; birinci cevherler şahsidirler. Bunlar varolmak için kendilerinden başka bir şey’e muhtaç değildir. İkinci cevherler; türler ve cinslerdir ki, var olmak için şahıslara muhtaçtır, dolayısıyla şahıslar cevherlik itibariyle öncüdürler. Ve cins’ten çok cevher ismini alırlar. Fakat geneller mademki, değişmez, sürekli ve kalıcıdır, kalıcı olmayan şahıslar, yok olanlardan, daha çok cevher ismine müstehaktırlar. O halde, genellerin biçimi, varlığı hakkında ortaya konan soruya Allamemiz şöyle cevap veriyor; Geneller bilfiil mevcut değildir, ancak şahıslar vasıtasıyla mevcuttur. Bu takdirde onların varlığı arızı’dır. Bunun anlamı , geneller arızıdır demek değil yalnız onların bil fiil varlıkları ancak arizen olabilir.

Tümeller iki tür’dür. Birinci tür, konularından, zatları bilinemez, ve konusundan, zati’nin dışında birşey bulunamaz. Bu tür, cevher’in genel olanıdır. İkinci tür, verilerinden zatları bilinir. Bu da araz’ (ilinek) ın tümelidir ki, bizzat konularındandır. _ahıslar iki tür’dür, birinci tür, konularından zatları bilinemez ve zatlarının dışında da bir şey değildir. Bu cevher’in şahsıdır ki, ne konunun içindedir, ne de konusunun dışındadır. Cevher’in şahısları ancak tümelleriyle bilinebilir. Ve bu tümeller ancak bu şahıslarda mevcuttur. Diğer tür de konusundan bilinir, ve zati’nin dışında da değildir. Bu da araz’ın şahsıdır.

Artık bu örneklerden, Farabi’nin mantıktaki mesleği yeter derecede takdir olunabilir ki, bu bölümdeki etraflıca değerlendirmelerde yüksek azim ve şahsi olup bütünüyle Organon ve İsağojî’yi mükemmel olarak bildiğini gösterir. Müsteşrikler Farabi’nin Marifet’ün Nefs’teki felsefesini ve görüş açısını incelemek için Farabi’nin eserlerinden olup yine Müsteşriklerden Dieterici (Ditris) tarafından yayımlanan bir risaleyi etraflıca araştırırlar. Akıl teriminin manası hakkında olan bu risalenin Ortaçağ’da büyük bir önemi vardır. Bunun Latince tercümesi batıda Rönesans yani uyanma ve yenilenme devrinde ‘Intellectü yani, Intellectü et Intelgibili ‘ adıyla defalarca basılmıştır. Yine Müsteşriklerden Munk bu risaleyi şerh ve tahlil etmiştir. Bu risale de El Kindi’nin akıl hakkındaki eseri gibi aynı meseleden bahsediyor. Fakat daha çok bir kesinlik ve kuşatma ile Farabi akıl teriminin insan topluluklarında ve kelamcılar ve felsefeciler tarafından ne gibi anlamlarda kullanıldığını araştırıyor.

Eğer bir kimse erdemli iyiliği işlemek, şerden sakınmak hususunda muhakemesi sağlam olursa insanların çoğu ona akıl sahibi der, fakat şerde mahareti olan bir adama akıl sahibi demezler, ona hilekar da derler. Kelamcılar akılı başka bir manada kullanırlar, bir şey hakkında akıl bunu gerektirir şunu yasaklar veya akıl kabul eder. Veya akıl kabul etmez, dedikleri zaman insanlar arasında kast olunan meşhur manası ne ise onu kastederler.

Aristo'nun Kitab'ül Burhan'ında zikrettiği akla bununla insanda külli öncüllerle Yakîn Bilgi, hasıl olur. Ve bunun için kıyasa ve tefekküre gerek görülmez. Belki bu ilim doğuştan ve tabiatından meydana gelir, zira bu güç nefis'den bir parçadır. Ve onda ilk bilgi, fikir ve düşünce ile değil kendiliğinden hasıl olur. Ve nazari ilimlerin kaynağını idrak eder.

Ahlak kitabının altıncı makalesinde yine Aristo'nun bahsettiği akıl da nefsin o parçasıdır ki, bir şeyin alışkanlığı sürekli çalışarak elde edilir. O vasıta ile zamanın geçmesiyle ve bazı önceki prensiplerin yardımıyla iradi işlerde hangi şeyleri ve hangilerinden çekinmek gerektiğini ayırmaya alışılır.

Nihayet Aristo'nun 'Kitab'ün Nefs'de bildirdiği , asıl bildiğimiz akıl gelir. Aristo bunları dört dereceye ayırıyor, Bilkuvve akıl, Bilfiil akıl, Müstefat akıl, Faal akıl. Farabi'nin buna ait görüşlerinde ya da bu terimlerin tanımlarında bir tür kararsızlık görülüyor ki. işaret edilmesi faydadan uzak değildir. "Bilkuvve akıl, Allamemiz özel tabirlerle diyor, bu nefis'tir, ya nefsin kısmıdır ya da nefsin kuvvetlerinden bir kuvvettir. Bu adem (yokluk) açıkça gariptir ki, bütün mevcutların özünü veya suretlerini maddelerinden koparıp alma ile kendi için suret haline koymak için hazır ya da elverişlidir. Bunu açıklamak için Farabi bir bal mumunu örnek veriyor. Bu bal mumu üzerine bir cismi mesela bir mührü basarsak bal mumu üzerine o mührün nakışı çıkar ya işte onun gibi insanı nefsinde bir kuvvet var ki, tıpkı bal mumu gibi dışımızdaki evrenin son ifade şekliyle nakışlarını üzerinde çıkarmağa elverişlidir, diyor. Fakat bu kuvvetin üzerine mührün bal mumuna basılıp da üzerinde nakışı, sureti çıktığı gibi var olanların suretleri belirince o zaman bu akıl, bilfiil akıl olur. Maddelerinden ayrışıp o akıl üzerine nakışı çıkan akılla bilinen şeyler de bilfiil makulat olur. Artık bilfiil makulat ve bilfiil akıl aynıyla tek şey olur.

Bir de makulatın varlığını, faal aklın görevini Farabi'nin nasıl tasavvur ettiğini görelim; Makulat, makulat-ı bil fiil olmadan önce yani bil kuvve makulat oldukları zaman nefis'in dışındaki maddeler de suretler idi. Sonra makulat bil fiil olunca varlığı başka olur. _öyle ki; nefsin haricindeki varlıkları itibariyle bir defa zaman, bir defa meta (quand) ve diğer defa vaz (feragat, bırakma, terk etme) ve bazen kem'e (miktar öğrenme sorusu) yakın, ve bazen cisimlerin keyfiyetleriyle, ve canlandırarak fiil ve infial ile nitelik kazanmış halde, kategoriler bil fiil olunca bu kategorilerin çoğu üzerlerinden kalkar, varlıkları son varlık olur.

'Kategoriler bil fiilde toplandıkça evrendeki varlıklardan bir sey' olur. Bu kategoriler olma durumuyla da varlıkların tümünün içinde sayılır.

Kendiliğinden akıl, akl ettiği zaman, zatının dışında bulunan bir şeyi akl etmez. Mutlaka kendi zatını akl eder. Müstefat akla gelince, bu, aklın derecesinin üçüncüsü olup, bil fiil aklın kendi suretleri olan bil fiil makulat'ı akl ettiği zaman kazandığı haldir. Bu makulat'ın aslında bir varlığı vardır, fakat bu varlık, suretlerin ayrıldıkları maddelerin varlığından ayırdır...

Müstefat akıl, kendi hal suretleri olan bu ma'kulat için bir konu (subsdatum) gibidir, ¹³ fakat bizzat kendisi bilfiil akıla oranla bir suret gibidir. Halbuki bilfiil akıl müstefat akıl için bir konu ve madde gibidir. Bilfiil akıl da bilkuvve akıla oranla suret, ve bu da onun aslında maddesi gibidir. Bundan sonra maddi cisimlerin suretlerine inilir. Demek ki, suretler esasta olan heyüladan yani ilkel maddelerden başlayarak yavaş yavaş maddeden ayrılarak yükselirler. Maddenin en saf suretleri ulvi olanlardır. Bil kuvve aklın altında nefsin diğer kuvvetleri bulunur ki, aklın bu derecesi altındadırlar. Sonra tabiat, ve bozulmuş suretler bulunur ki, vücutta en

bayağı suretler bunlardır. İşte ilk madde bunların konusudur. İlk maddeden safha safha ilerleme ile tabiattaki cisimsel suretlere çıkılıp nihayet müstefat akla gelinir.

Aklı müstefat'ında üstünde ilk sırada faal akıl olmak üzere cisimlerden ayrılmış akıllar bulunur.

Farabi diyor: Aristoteles'in "Kitab'ün Nefs" in üçüncü makalesinde zikrettiği faal akıl, ayrılmış ve soyutlanmış bir surettir ki, maddede de değildir, ve asla olamaz. Bir tür bilfiil akıl olup müstefat akla biraz benzer. Bil kuvve akli fiil akıl haline geçiren bil kuvve akledileni bilfiil akledileni yapan odur. Faal aklın, bil kuvve akla oranı güneşin göze oranı gibidir, ki göz karanlıkta bulunduğu sürece bil kuvve görendir, ve aydınlık başlayınca bilfiil gören olur. Yine bu yüzden faal akıldan bil kuvve akıl üzerine bir tür aydınlık meydana gelir ki, bil kuvve mevcut iken, o andan itibaren akledilenler hakiki akledilenleri ona gösterir. Faal akıl bir tür müstefat akıldır. Varlıkların suretleri ondan hiçbir zaman ayrılmaksızın ondadır. Fakat ondaki varlıkları, bilfiil akıldaki varlıklarından başka bir sıralamadır. Aslında kendi görüşümüzde en fazla bilinenden bilinmeyen şeye geçeriz. Ve bu da nefsinde kemale ermiş varlık değildir. Ve bu kemale ermiş varlık en bilmediğimiz şeydir, yani onun hakkındaki bilgisizliğimiz pek büyüktür. Bu nedenle aklımızda varlıkların sıralaması faal akıldaki sıralamanın zorunlulukla zıddıdır. Faal akıl ise öncelikle varlıklardan derece derece en kamili (ekmeli) kavrar. Maddede kısımlara bölünen suretler onda kısımlara bölünmeyen olup birlik olmuştur.

Bu güzel görüşlerden dolayı Farabi'nin övülmesi doğru olur. _üphesiz Ondan önce filozoflardan hiç bir kimse bu nazariyeyi bu kadar dikkatlice ve bu kadar maharetle koyamazdı. Bundan başka kolay görülüyor ki, bu nazariyeyi her ne kadar Aristoteles'e yüklüyorsa da tam anlamıyla Aristoculuk mesleğine uygun değildir. Fakat yeni Eflatunculara mahsus belirtiler açık bir biçimde taşır.

Önsözde söz konusu ettiğim Farabi'nin "Müfarekat" kitabından Baron Karra de Vaux söz etmiyor. Farabi bu kitabında diyor ki, Müfarekat, Çeşitli hakikâtların dört safhası üzerinedir. Birincisi, nedeni olmayan varlıktır ki o da 'Bir'dir. İkincisi 'Faal akıllar'dır ki, türleri çoktur. Üçüncüsü 'semavi nefisler'dir ki, bunların da türleri çoktur. Bu ayrılanları kapsayan genel sıfatlar da dörttür. Birincisi, bunlar cisim değildir, fakat onların cisim olmamaları gerçekliklerini ayrı olmamasını gerektirmez. İkincisi, bunlar için ölüm ve bozulmanın olmamasıdır. Fark edilenlerin üçüncüsü, sıfatları kendi zatlarını bilmeleridir, fakat onların varlıkları çeşitlidir. Dördüncüsü, onlardan her biri için maddeye giyecekler saadetin üstünde saadetin bulunmasıdır. Farabi bu girişten sonra fark edilenlerden sonra Vacib'ül Vücut'un varlığını, illet ve ma'lül hakkındaki bilinen nazariye ile ispat ediyor. Sonra fark edilmiş olduğuna yani cisimlerden bir cisim olmadığına dair deliller ileri sürüyor. Bundan sonra faal akıllarında varlığını ve bunların da farklı olduklarını ispat için kesin deliller sayıyor. Semavi nefislerin varlığını da semavatta gördüğümüz dairevi hareketten akıl yürütüyor. Diyor ki, tabii hareketten bir hal, gayrı tabii meydana gelirse gayrı tabii'nin kalkmasıyla beraber tabii hal yani sükunet gelir. Dairevide ise sükunet doğru değildir. Bir de hareketler, sükunet kazanabilmesi için doğru çizgi üzerine olur. Dairevi hareketler ise böyle olmadığından gayrı tabii'dir. O halde nefsanî ve ihtiyaridir. Farabi bu meseleyi biraz daha açıkladıktan sonra semavi nefis'lerin basit yani, cisimsiz olduklarına ait delilleri de sayıyor. Bu risaleenin sonunda da saadetin en mükemmelinin erdemli ruhların saadeti olduğunu açıklıyor.

Farabi de Platon gibi siyaset felsefesini sevmiş, Müsteşriklerden, Berlin'de _ark dilleri öğretmenlerinden Friedrich Dieterici, Farabi'nin 'Medinetül Fazıla' isimli genişletilmiş bir kitabını özümlemiştir. Bu gerçek bir felsefe sözlüğüdür, fakat o sıfatla pek kısa olduğundan onda felsefe küçük bir yer

tutmuştur. (Çünkü 34 makalenin 25'i, bütün varlıkların varlığına sebep olan ilk varlıktan, O'nun ortağı, zıttı, ve sınırı olmadığına, ve haddi aynı zatı olduğuna, alim, hakim ve canlı olduğuna ve tüm varlıkların O'ndan nasıl çıktığına, varlıklar sıralamasına, ikinci derecede varolanları maddeye, surete ait problemlerden bahseder. Eğer bu kitapta eski fikirlerin İslam alemine uygulanmasına dair bir kalem tecrübesi aranılacak olursa aldanılmış olur. Farabi diğer filozoflardan fazla olmayarak bu cesurane işi deneyip örneğini bize göstermemiştir. Yalnız yüksek ve kararlı bir kaç sayfa ile Medine-i Fazıla'nın nasıl olması gerektiğini tasvir etmiştir.

Farabi, siyasette salt hükümet ve din taraftarıdır. İnsanların gerçek bir hükümete sahip ve bir dine girmeleri gerektiği görüşündedir. Fakat bu hükümeti tanımlarken hiç beklenilmediği halde bunu bir soylular cumhuriyeti biçiminde tasvir ediyor. Platon gibi, insanların sosyalleşme ve yardımlaşmaya muhtaç olduklarını, öncelikle kural olarak koyduktan sonra, Allamemiz, en mükemmel devletin, insanların yaşadığı tüm yerleri içine alacak devlet olduğunu vurguluyor. Dünyadaki insanların tümünü böyle bir siyasi birlik heyeti altında toplayacak ve birlik fikri mümkündür ki bazı kimselere ihtiyaç vardır. Böyle bir acaiplik, bu fikrin, ancak şu en yeni ilerlemeler sonucunda bazı zihinlerde doğabileceğini, bununla birlikte bütün dünyada gerçekleşecek siyasi ilerleme ile ilerde mümkün olabileceğini zannetmekten ileri gelir. Fakat durum böyle değildir. Bir zamanlar Romalılarda bütün taraflar dünyayı kendi siyasi nüfuz dairelerine sokmayı düşünmüşlerdi. Papalık makamı da bunu gaye edinmişti. Nihayet apaçık ortada bulunan İslam dini bu maksadın oluşmasına çalışmıştı. Bununla birlikte Farabi bu kadarla kalmıyor, bir şehrin mükemmel olarak nasıl yoluna konacağını tarif ediyor. Tasvirleri bazı sade delillerden uzak değildir. Bize gösterdiği medine bir erdemli toplum tarafından idare olunan bir Medine-i Fazıladır. Dolayısıyla uygulamaya koyma kabiliyeti azdır.

Farabi'nin nazariyesindeki güzelliği duymak, takdir etmek için kendisinin de yaptığı gibi bu nazariyeyi varlıkların durumuyla karşılaştırmak gerekir.

Nasıl ki, evren, Cenab-ı Hakk Teala'nın Emri Süphanesi altında düzenlenen uyumlu bir düzen ise, nasıl ki yıldızlar ve dünya ile ay arasında cansız cisimler birbirlerine göre düzen içinde düzenlenmiş ve tertip edilmişlerdir. Ve birbirlerini izlemeğe devam etmektedirler. Ve yine konuşan nefis'de biraz önce söz konusu ettiğimizden dolayı aklın tabii olduğu bazı yollar ve derecelerden oluşturulan ve insan bedenindeki kalbin baş köşede oturduğu düzenlenmiş mertebeden ibaretse, Medine'nin de bu ulvi örneklerle benzetilerek muntazam bir tek bütün olması gerekir. Medine'de tümünün başında yüce bir reis bulunan hiyerarşik bir hükümet bulunacak, Farabi'nin başkan için gerekli gördüğü nitelikler, gerçekten fazla görülüyor. Üzerine diğer hiç bir insanın başkanlık etmeyeceği bir erdemli şehrin imamı, yüce başkan olduğu gibi, Farabi diyor, bütün onarılmış yeryüzünün de başkanı olmalıdır. Bu kişide on iki yeteneğin toplanması gerekir. "Kolay ve güzel anlayışlı olmalı, hafızası kuvvetli olmalı, Gördüğünü, işittiğini, öğrendiğini unutmasın, Uyanık ve zeki olmalı, Düzgün sözlü olmalı, Okuyup öğrenmeye sevgisi olmalı, Yiyecek, içeceğinde kanaatkar ve cambazlıktan çekinen olmalı, Doğruluğu sevmeli, yalandan ve yalancılardan tiksirmeli, Yüce ruhlu, yani ağır başlı olmalı, Yanında altın ve gümüş paranın ve diğer dünya malının değeri olmamalı, Adaleti ve adalet sahibi insanları sevmeli, Eziyet ve zulmü ve zalimleri sevmemeli, Gerekli gördüğü işe çabada, zinde, cesur ve önde giden olmalı, korkmamalı, Zayıf ruhlu olmamalı, "Platon da kendi (Cumhuriyetindeki) yöneticilerin işleri için bu nitelikleri istiyor.

Fakat Farabi Platon gibi, bu kadar güzel huyların bir şahısta toplanacağından şüphe ettiğinden bu zorluğu, sadetlice bir beceri ile şöyle çözümlüyor. Eğer bu güzel huylar tek bir şahısta bulunmazsa, bazılarında bir şahısta, bazılarında da diğer bir şahısta rastlanırsa şehrin, idari siyasetine bu iki şahıs getirilir. Eğer anılan güzel huyların tümü üç şahısta bulunursa bu üç kişi yönetime getirilir. Eğer daha fazla şahısa gerek görülürse o kadarı yönetime getirilir. İşte bu yüzdendir ki, Farabi'nin siyaset metodu sonuçta bir Aristokrat Cumhuriyet'te son buluyor.

Farabi'nin genel olarak yönetim görüşlerinde görüldüğü gibi bu siyaset metodunda da tasavvuf belirtisi vardır. Çünkü bu "Medine-i Fazıla'nın (erdemliler kentinin) amacı kentte yaşayanlara ölümden sonra mutluluk sağlamaktır. Farabi'nin amaçlarına ulaşan bu erdemli ruhları bize tasvir eden fikrini şuraya aktaralım,

"Kentte yaşayanlardan bir grup, ölüp bedenleri bozulduğu ve ruhları kurtulup mutluluğa ulaştıkları zaman yerlerine diğer insanlar geçer, ilahi sıralamadaki yerlerine ulaşırlar, onların yaptıkları şeyleri yaparlar. Bu ikinci grup ta göçüp kurtuldukları zaman bunu düzenleyen insanlar önce göçenlerin sıralarına mutluluğa giderler. Ve herkes türü, nitelik ve sayıca kendi benzeriyle birleşir, bunların topluca yaşaması birbirini sıkımsaz. Bu toplanma cisimlerde olduğu gibi değildir. Bu kavuşma bir makulün bir makule birleşmesi gibidir. Ve bu nedenle tümünün buluşması bir derece daha artar ve şiddetlenir. Eski göçenlerin buluşması yeni gelenlerin birleşmesiyle artar, çünkü her birisi kendi zatını kavrar ve kendi zatının katını daha çok kavrar nitelik teakülü (sıkışması) artar. Bu artma katibin kitap işlerine devam etmesi ile kitap sanatının artmasına benzer. Ruhların birbirlerine şu şekilde kaynaşması, her birinin daha çok haz duyması için katibin yazmalarında güç ve erdemini artıran işlerine benzetilebilir." Bu artış sonsuza kadardır.

Nedensellik nazariyesi, Farabi'de pek gariptir. Füsüs'ul Hikem ¹⁴ isimli kitaptan şu konuyu çıkarıyoruz. (s. 48) Daha önce varolmayan, sonra varolan her şey'in bir nedeni vardır. "Yokluk" onun varlığa gelmesine neden olamaz, eğer neden olan neden olmayıp sonradan neden olsaydı, böyle olmak için diğer bir sebebin varlığını gerekli kılardı. Bu suretle iş, son prensip olur ki, ondan itibaren eşyanın nedenleri o prensibin o kısımdaki ilmine göre sıralanır. Bu nazariye henüz bir biçim ve parça ve bütün altında olmak üzere bütün İslam filozoflarının mükemmel olarak bildikleri ilk sebep ünlü nazariye değildir. Fakat Farabi'nin zihni hemen ileriye atlıyor. Sözüne ek olarak diyor ki, "Evren var olma ve yok olmada ne tabii olarak ne de iradi olarak sonradan olma hiçbir şey bulunmaz. Ancak bir sebeple, ve bu da sebeplerin son sebebi olur. İnsanın dış sebeplerden bir sebebe dayanmaksızın bir işe başlaması mümkün değildir. Bu sebepler ise bir sıralamaya dayanır. Bu tertip kader. Kader kazaya dayanır. Kaza ise emirden doğar. Bu durumda her şey kaçınılmazdır. "Acaba neredeyiz? Açıkça görünüyor ki, Yunan felsefesi ile İslam Tasavvufu arasında üç satırlık aralık ile açtık. Fakat acaba kaderiye (fatalizme) mezhebine mi geldik? Bunu anlamak zordur. Bununla birlikte Allame problemi şöyle açıklıyor. "Eğer bir kimse istediğini, beğendiğini yaptığını sanırsa keşfetmeye çalışsın ki, bu kasıt ve irade yok olduktan sonra onda sonradan olma mıdır? Yoksa hadis değil midir? Eğer, onda hadis değil ise gerekir ki, bu iradesi o kimsenin var olduğu günden beri kendisiyle birlikte olmuş olsun. Ve o durumda bu iradenin ondan ayrılmaksızın o kimsede basılmış olması gerekir. İmdi, onun iradesi kendinden başka bir kişi tarafından onda bulunmuş olması gerekir.

¹³ -Füsüs'el Hikme: Füsüs, fus'sun çoğuludur. Fus, yüzük kaşı, bir şey'in özeti, kitabın metni manasına gelir. Farabi'nin Füsüs'u _Sultan Yakup Bahadır zamanında İsmail Fearabi tarafından şerh edilmiştir. Füsüs'ul Kelim isminde başka bir şerhi de vardır.

Eğer, bu ihtiyar (seçme) hadis ise, her hadis bir hadis olan sebep ister. O durumda onun seçmesi bunu gerektiren bir sebebe ve bu sebep de onu ortaya çıkaran bir hadis olana nazar eder. Bu seçilmiş olan ya onun seçimidir ya ondan başka birinin seçimidir. Eğer bu seçim bizzat onun kendi nefsinde ise, onun ortaya çıkışına da başka bir seçimi sebep olmuştur, ki bu biteviye silsile halinde gider. Ya da bu seçim onda kendi seçiminden başka bir biçimde ortaya çıkar. O durumda kendinden başka birisi tarafından bu seçime yüklenip gönderilmiş demektir. O halde iş onun seçimine tabi olmayan ve zatı dışında olan sebeplere son (sebeb) olur. Yani problem, her şeyin, dışta bulunduğu durum üzere olan heyeti tayin eden Ezeli İrade'de son bulur. Neticede belli olur ki, hayır ve şer her ne varsa, ezeli iradeden gönderilen sebeplere dayanmaktadır.”

Bu kadar aşırı bir akıl yürütme sonunda cebriye mezhebine mi (determinizm) gidiyor? Gerçekte bunun tasdikine cüret edilemez. Farabi'nin diğer hiçbir eserinde insan hürriyetini inkar ettiği görülüyor. Her konuda terbiyenin kabil ve fillerin seçilmiş olduğuna inanan bir kimsenin dil ve şivesini gösteriyor. Bu problem hakkındaki usanç veren görüş hem kaderi' dir, hem değildir. Allamemizin görüşüne göre, Eminiz insan hürdür, fakat Müşarünileyhin görüşünce de cüz'i iradenin bir sebebi vardır, Mümkündür ki, bu noktada sebebe başka bir mana vermek daha uygun düşer. Yani, fizikte sebebin içerdiği manadan daha az kesin olarak bir anlama da gelse her sebep yine sebep olucudur. Sebeplerin sebebi ise Allah'tır. İşte burada bir çelişki ya da hiç olmazsa garip bir zıtlık var. Farabi'nin niyeti bunu ancak tasavvufla çözümlenmek olduğu açıkça görülüyor.

_u yüzden hocanın “Marifet'ün Nefs'i “yine tasavvufla açılıyor.”27.sh.-Sen iki cevherden düzenlenmişsin, birincisinin şekli, sureti, niteliği, hareket ve sükunu var, yer tutmuştur, bölünmesi mümkündür. İkincisinde bu sıfat olmadığı için, ondan başkadır. Zati'nın gerçekliği de ondan farklıdır,Yalnız akıl ile kavranılır. Korku ondan şekillenir. Sen evrenin yaratılmasından ve yönetilmesinden toplanmışsın, çünkü senin ruhun Rabbinin evreni yönetmesinden ve bedeninin evrenin yaratılmasındandır.”Bu fıkrada insanın ruh ve ceset olarak iki kısma nasıl kesin bir surette ayrıldığı görüşü dikkati çekicidir, çünkü bu ayırım filozofların yanında çoğu zaman üç biçimde belirlenebilir: Nefs, ruh, cesed.”39 .sh.-Ruh bir ayna gibidir, aklın görüşü onun cilası gibidir. Makuller onda ilahi feyz ile şekillenirler. Nasıl ki görüntü parlak aynada görülür. Eğer ruhun cilası saf ise, hiçbir engel ona perde olmuyorsa sen evrenin yönetimine yönelmiş, en yüce melekler alemine erişmiş, en yüce lezzete ulaşmışsın. sh.41.- İnsan ruhu akl edilenleri kavrayan cisimsiz yer tutmayan bir cevher olup duygular vasıtasıyla bilinemez, çünkü alemi emirdendir.”Duygu ile ruh arasındaki bu zıtlığı diğer bir çok fıkralar bildiriyor. En özlüsü şudur” sh. 42- Duygu yaratılmış olan şeylerde geçerlidir. Akl, (intelligence) emr alemi olan şeylerde tasarruf eder. Bu ifadeden sonra daha tasavvufkârane şu sonuç çıkıyor: ‘Halk ve emrin üstünde olan şey, duygu ve akla kapalıdır. Ve bunun böyle kapalı olması gelişmesinden başka bir şey değildir. Güneş gibi üzerine bulut örtü olsa da güneş çok berraktır.

Farabi'nin görüşüne göre Allah-u Teala'yı bilmek mümkündür. “45.sh.-Allah'ın birliğini kavramak için hiçbir yol yoktur, O ancak sıfatıyla bilinir. O'nun hakkında yolun tehlikesi O'na eriştirecek yol olmadığını anlamaktır.” “Cenab-ı Hak hakkındaki nazariye derindir.” 8.sh. -Vacib'ül Vücut'un zatı için ne cins ne ara ne tür ne fark vardır...O her feyzin kaynağıdır.” “O hem açıktır, hem gizlidir.” 53. sh.- “O'nun varlığından daha olgun varlık yoktur. O gerçek zatiyle açıktır, görüntüsünün şiddeti nedeniyle de gizlidir.”yani görüntüsünün ışığı o derece şiddetlidir ki, gözleri kamaştırır ve o nedenle görünmez.”Her ne açık seçikse O'nun sebebiyle zahirdir.” Her şey O'nda zahirdir. Güneşin ışığı içinde olduğu gibi. Kendi zatıyla ortaya çıktıktan (göründükten) sonra

eserleriyle ikinci bir görünüşü vardır.” Bu ikinci görülme çokluk ile muttasıldır. Ve birlik olan görünüş önceden dirilendir.”Allah-ü Teala’yı tanımaya yönelik diğer bazı ifadeleri 54.sh.- özel şeylerin hazır olanları yönüyle bizde oluşturdukları etki nedeniyle kavranılmasına benzetilerek ilk hak’ta kendi gücünden yarattığı işleri yine bu işler yönünden kavradığını söylemek uygun değildir. Belki O, şeyleri zatından idrak eder. Çünkü, Hak zatına baktığı zaman kendi zatında olan pek yüce kudrete,”üstün gelen kudrete” bakmış olur. Kudretinde de güç yetirilenleri görmüş ve o halde her şeyi görmüş olur. _imdi kendi zatında ilmi, başka şeyleri de bilmesine neden olur. İlk hak’kın kendi kulunun kendi takdir ettiği, ibadetine onun ilmi, kendi rahmetine erişeceğine ilminin sebebidir.

55. sh.-Allah’ın zatına ait olan ilmi dolaylı ilminden farklı değildir. Ancak O’nun ilminde bilinen şeylerin çokluğunun sonsuzluğuna rağmen kudret ve güç sonsuzluğuna karşılık sonsuz çokluk vardır. Zat’ta çokluk yoktur. Ancak bu çokluk zat’tan sonradır. Çünkü sıfat zat’tan sonradır. Bu sonra dememiz zamana göre değil, fakat varlığın sıralanışına göredir.

Bütün bu ifadelerde görülüyor ki, Farabi, ‘Allah-u Teala cüz’ileri bilmez,’ diyen filozofların görüşlerinden ayrılıyor. Ve Cenab-ı Hakk’ın her şeye gücünün yettiğini, her şeyi ayarladığını, her şeyi gördüğünü ve bildiğini teslim ediyor. Allamemiz her meselede felsefenin sınırlarını aşip tasavvuf dairesine giriyor. _u yüzük taşına da bakınız.” “13.sh.-Sen Allah’ın birliğine bakıyorsun, O kudret’tir, sen kudrete bakıyorsun, O, çokluğu içine alan ikinci ilmi gerektirdi. Orada alem, Rablığının ufku olup, O’nun ardından dünyanın işleri gelir ki, onda kalem levha üzerinde işler, birlik çokluk olur, orada arşın sağ yanındaki ağaç gölge salar, ve ruh ve kelime orada birbirine kavuşan olur.”¹⁵ Orada emrin ufku olup, onun ardından arş ve kürsi gökler ve bütün onda olan şeyler gelir, bunların tamamı Allah-ü Teala’yı hamd ve tesbih eder.”¹⁶ Sonra tümü kaynağına doğru döner, orası yaratma alemi olup, ondan dünyanın işlerine geçilir. Bunlardan görülüyor ki, Farabi, Kur-an’ın kavramları ile bazı felsefî terimleri birbirine karıştırmış, başka vadilere girmiştir. Farabi Füsüs’unun birinde okuyucularına şu uyarıları yöneltiyor,”2.sh. -Sen Allah’ın birliğine, infazı nazar edebilersen sonsuza kadar dehşete düşmüş olursun.”¹⁷¹⁸

Farabi’nin şimdi diğer bir eserinden söz edeceğiz ki, ününe göre pek önemli olması gerekir. Bununla birlikte niyetine göre de böyle olduğunda şüphe yoktur. Fakat kitap okunursa, insan biraz umduğunu bulamıyor. Söz konusu edeceğimiz eser, Aristo ve Platon’un felsefelerinin uygunluğuna dairdir. Daha önce de bildirmiştik ki, Farabi çeşitli felsefelerin varlığına inanmıyor, Felsefeyi o , bir sayıyor. Ve Yunan filozoflarının iki üstadının arasında düşünsel ihtilaf olduğunu prensip itibariyle kabul etmiyor. Gerçekten de o asırda öyle bir dilden dile dolaşan fikri yanılgı vardır ki,onların felsefeleri birbirine uygundur. Fakat Farabi’yle aynı yüzyılda yaşayan bazı Yunan filozoflarının vesikalı ve gerçek eserlerini araştırarak bu uygunluğun bir çok noktalarda var olmadığını belirttikleri için işte Farabi bu eseriyle onlara cevap veriyor. Farabi önce şunu diyor ki, Platon’la Aristo,

¹⁴ -Nefiste olan manalar, kelimeler ile nasıl temiz olursa ilahi kudretin eserleri dış dünyada öyle görülmüştür. Yada bu kelimelerden maksat, ‘kün’ ilahi emri’dir ki, onunla akli manalar ilminden görünür olmuştur.

¹⁵ -Farabi diğer bir fussunda kalem ve levhanın cismi araçlardan olmadığını ihtar ediyor.

¹⁶ -Fazıllardan Halepli Seyyid Muhammed Bedreddin bu bölümün şerhinde şöyle diyor: Sana vaciptir ki, vatanın zulmün tabiatından çıkmağa, gerçek iyiliğe yönelmeyle gerçek konuya girmeye engel olan imkanın çokluğundan bakışını çevirmeye çalışsın. Eğer sen, masivanın hakkını bakışından uzaklaştırırsan bütün olgun vasıfları ona raci ve bütün zevatin onun zati indinde muzmahill _(çökmüş) olduğunu görürsün. Bunun üzerine sen de dehşet hasil olur. O senin nefsinden fena ve onun zatında beka buluşundur.

felsefeyi Tek Söz üzere anlamışlardır. Mademki evrendeki varlıklar ve onların mertebeleri hakkındaki bilgileri herhangi dilde olursa olsun, herkes felsefenin girişine denklik koyma konusunda görüş birliğindedir. Dolayısıyla onların görüşlerinin uygun olması gerekir. Bu şüphesiz o zamanın dilden dile dolaşması meselesidir. Bundan sonra Allamemiz mantıki görüş açısından onların eserlerini yorumlamada olması mümkün bazı hataların sebeplerini gösteriyor. Platon ile Aristo arasında haber verilen görüş ayrılıkları içinde şunlar vardı: Platon dünyevi sebeplerden el çekmeyi gerekli gördüğü halde, Aristo bunları sevmiş, ve servet, haysiyet ve şeref aramıştır. Eflatun eski zamanda ilmi çalışmaları, ve zekanın yayılması ve akıl hastalığından başka kitaplara yazılmasını yasakladığı ve ilimlere hak sahiplerinden başkasının doğmaması için işaretler ve simgeleri (allegories, şifre, maksadı gizleme) seçtiği halde Aristo açıklama ve araştırma, sınıflama ve tebliğ, keşf ve beyan ve ona yol bulacak her kimsenin ondan yararlanması yolunu tercih etmişti. Yine Platon, Cevherlerin, en iyisi ve en eskisi ve en şereflişi akıl ve nefse yakın, vücudun merkezi duygularından uzak alanları olduğunu söylediği halde Aristo şahısların birinci cevherler olduklarını okutmuş Farabi'nin görüşlerinden biri basit bir bakış ihtilafıdır. Yine Platon Timaios kitabının bir fıkrasında öncülü: Varlık yokluktan iyidir, ve tabiat iyiyi özler. "Öncelikle bir kıyasın sonucuna zorunlu nazarıyla bakmamış görüldüğü halde Aristo'nun görüşüne göre böyle kıyasın sonucu zorunludur. Tabiiyat, Mantık ve Siyaset konularındaki farklardan vazgeçiyoruz.

Farabi bu çelişkili delilleri ustalıkla ortadan kaldırıyor. Bununla birlikte oldukça kişisel ve üstün tutulmuş bir görüş bildirmediği için üzerinde durmağa değmez. Fakat bilgi teorisi konusunda Platon'un şuarsuzluktan söz eden görüşlerini esprili bir tarzda yorumlamıştır ki, açıklamağa değer. Farabi diyor ki, Aristo, Kıyas ve Burhan kitaplarında göstermiştir ki, insanda bilgi ancak duygular aracılığıyla meydana gelir, ve bu yüzden bilgiler öncelikle nefiste kastsız ortaya çıkar ve ilim bir şuarsuzluğun anılması değildir Fakat insan ilmi anıldığı dakikada bilgi nefsten zaten duyulmaz bir şekilde teşekkül etmiştir. Ve bu nedenle nefis bu bilgiyi göstererek onları kendisinde daimi zanneder, ve bunları zikrettiğini sanır. Burada gerçek halde akıl, tecrübelerden başka birşey değildir, ve tecrübelerin çokluğu nedeniyle akıl tamam olur. İşte Allamemiz ısrar ederek, Platon'un öğretim için hatırlamadır, dediği zaman anladığı mana budur. Düşünen ve öğrenecek olan bir kimse nefsinde eskiden beri tecrübe ile oluşan şeyleri bulmak için gayret eder ve sanki hatırlamış olur."

Alemin kıdemi meselesinde Farabi'nin çağdaşları, Aristo'nun alemin kıdemi görüşü ile Platon'un alemin yaratılışı görüşünün aynı olduğunu sanıyorlar. Farabi Aristo'nun bu görüşte olduğunu kabul etmiyor. İddia ediyor ki, Aristo'ya bu düşünceyi yükleme "Topikler" (tartışmalar) de anılan bir örneğinden ve göğe ait kitabındaki bir önermeden ileri geliyor. Fakat Aristo'nun gerçek görüşü şu idi ki, zaman feleklerin hareketinin hesabından ibaret olup bu hareketten yaratılmış olur. Bu sebeple inanmak zorunda kalmıştır ki, Yüce Allah, alemi birden ve zamansız olarak başlatmış ve onun bu hareketinden ortaya çıkmıştır.

Karra de Voux, Farabi hakkındaki araştırmalarda son olarak şöyle diyor. "Ümit ederim ki, Farabi'nin eserindeki genişlik ve seçkin kişilik artık takdir, olunur. Tecrübi ve tasavvufi, siyasi, zahid, mantıkçı ve şair olarak Farabi gerçekten güçlü ve harikulade bir yaratılışa sahipti. Benim görüşüme göre, Farabi, İbni Sina'dan daha caziptir. Çünkü içinde daha büyük ateş vardır. Daha ani hamlelere, umulmayan çevikliğe kabiliyeti vardır. Düşünme gücü destan yazan bir şair gibi şahlanır. Tartışmaları şiddetli, maharetli ve tezatlıdır. Anlatım tarzında ayrı bir icaz (veciz söyleme) ve dirilik var ki, bunu şairane bir eda ve parlaklık ile bir kat daha yüceltmıştır. Bizim noktayı nazarımıza göre, Farabi felsefesinin incelenmesine büyük bir hizmet etmiştir.

Farabi konusunu, O'nun biri aşıkane, diğeri hakimane iki şiiri ve bir hikmetli sözü ile bitirelim.

Ruhumu kınasanız bile kalbim sizi arzular

Aşk ve emelin tahrik ettiği aşık nasıl oturup kalır?

Eğer ruh, şahlanmışsa benim sizden başkasına ihtiyacım yokken, nasıl olur da O, sizin yerinizi tutabilir?

Sizden nice topluluklar kalbime ulaşmak için kendilerini arz edip sergilediler, ama ona ulaşamadılar.

Zaman kısa olunca sohbetin yararı yoktur. Ayrıca kendisinde bıkkınlık bulunan lider ile ağrıyan başın da sohbette faydası yoktur.

Evime girip şerefimi bulunan kadarı ile yetinmek suretiyle korudum

Böylece kanaat şarabın içtim, ve avucumda o şarabın parlaklığını hissettim.

Sözlerinden birisi: Ağacın olgunlaşması meyve ile olduğu gibi saadetin ikmali de güzel ahlak iledir.

ğğğğğ

Tembih: Filozofların bu münasebetle söz konusu ettikleri problemler hakkındaki düşüncelerden din bilimcileri tarafından kabul görmeyenleri Kalam ilminde geniş olarak araştırılıp sorgulanmıştır.